

CÎTEVA OBSERVAȚII PRIVITOARE LA LEGIUNILE PROVINCIILOR MOESIA SECUNDA ȘI SCYTHIA

de CONSTANTIN C. PETOI.ESCU

Privitor la legiunile Moesiei Prima, *Notitia Dignitatum*¹ conține următoarele informații (*Or.*, XI, 29—35);

29. *Item legiones riparienses* : 30 *Praefectus legionis primae Italicae, Novas*; 31 *Praefectus ripae legionis primae Italicae cohortis quintae pedaturae superioris, Novas*; 32 *Praefectus ripae legionis primae Italicae cohortis quintae pedaturae inferioris Sexagintaprista*; 33 *Praefectus legionis undecimae Claudiae, Durostoro*; 34 *Praefectus ripae legionis undecimae Claudiae cohortis quintae pedaturae superioris, Transmariscae*; 35 *Praefectus ripae legionis undecimae Claudiae cohortis quintae pedaturae inferioris, Transmariscae*.

Evident, nu puteau staționa la Transmarisca ambele pedaturi, cum citim în r. 34—35; Seeck corecta în r. 35 *Durostoro*². În schimb, autorul unei recente contribuții face următoarea remarcă neinspirată: „Dacă concentrarea, practic, a întregii legiuni la Transmarisca apare din capul locului ca puțin probabilă, din exemplele oferite din ND în alte ducate dunărene: Moesia Prima, Pannonia Secunda, Valeria, Pannonia Prima, Noricum, Raetia se poate constata că *pedatura*, sau *pars superior* (cum mai este numită în provinciile Dunării mijlocii), staționează fie în sediul de bază, fie este repartizată între acesta și alt castru, în timp ce *pars inferior* nu apare niciodată în castrul principal, sediu al legiunii³; iar mai departe: „*pedatura inferior* nu putea staționa la Durostorum, iar cea *superior* la Transmarisca, ci invers — cea superioară în castrul de bază, iar cea inferioară în cel secundar³. Este limpede că autorul la care mă refeream nu cunoaște că *superior* și *inferior* se spunea în raport cu cursul Dunării (ceea ce pentru Seeck era de la sine înțeles) și se verifică chiar în

¹ Ediții: *Notitia Dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis*, I—II+indici, Bonn, 1839—1853 (Ed. Böcking); *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Iaterculi Provinciarum*, Berlin, 1876 (Otto Seeck). Extrase publicate în *Fontes historiae Daco-Romanae*, II, 1970, p. 206—213 (V. Iliescu) (după ediția Seeck, la care ne vom referi și noi în continuare).

² În *Fontes*, II, textul este reprodus ca în *Not. Dign.*, dar la traducere apare corect: „pedatura de jos” staționa la Durostorum (p. 210—211).

³ M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 58—59. Vezi încă idem, în „Cultură și civilizație la Dunărea de Jos”, III, Călărași, 1986, p. 185: „O trăsătură caracteristică a noii scheme defensive constantiniene este că *pedatura superior* staționa totdeauna în castrul-sediu principal, controlând și sectorul de *limes* din vecinătatea acestuia, în timp ce *pedaturii inferior* îi revenea cel de-al doilea castru-sediu împreună cu teritoriul aferent”. O discuție scurtă asupra acestui pasaj în cronica noastră epigrafică, seria VII (1987), nr. 408.

la Dinogetia), restabilind astfel textul Itinerariului : *Trosmis leg. I Iovia Scythica m.p. XVIII*¹¹. Dealtfel, unul din manuscrisele itinerariului (D) înscrie distanța după acest cuvint : *Sitica m.p. VIII* (sic)¹².

La istoria legiunilor care fac obiectul acestei note, se mai pot aminti două izvoare epigrafice, ignorate de recenta contribuție amintită.

Mai întâi, este vorba de două fragmente de ștampile descoperite la Izvoarele (jud. Constanța)¹³. [...] *XI PONT* și [...] *PONT* (ligatura *N + T*). Editorul crede, după părerea noastră pe bună dreptate, că este vorba de legiunea *XI Claudia*; epitetul *Pontica* a fost atribuit, crede același autor, prin comparație cu legiunea *I Iovia*, care era denumită *Scythica*. Pentru epitetul *Pontica*, se citează o inscripție de la Oescus menționând *civitas Pontica Tomitanorum*¹⁴; se mai poate cita și o inscripție de la Mactar (Africa Proconsularis) menționând un *praepositus vexillationibus Ponticis apud Scythia(m) et Tauricam*¹⁵.

Dar Not. Dign., Or. XXXVIII, 16 menționează în Pontus Cappadocius o *praefectura legionis primae Ponticae Trapezunto*, iar în același loc o inscripție este dedicată Augustilor Diocletian și Maximian și Cezarilor Constantinus și Maximianus de către *leg(io) I P(ontica) vestra*¹⁶. În cazul ștampilelor de la Izvoarele apare evident, însă, că nu este vorba de o nouă creație a lui Diocletian, precum *legio I Pontica*, ci de legiunea *XI Claudia*. Titlul *Pontica* arată că sarcina ei era de a apăra nu numai ținutul dunărean, ci și bună parte din litoralul pontic¹⁷; această misiune datează probabil dinainte de reorganizarea provincială înfăptuită de Diocletian, căci Moesia Secunda (căreia îi aparținea legiunea *XI Claudia*) deținea numai o mică porțiune din litoralul maritim, la N și S de Odessus (Varna)¹⁸.

Celălalt izvor este o inscripție funerară greacă descoperită în Asia Mică (Phrygia) la Ada Köy, un sat aflat la sud de Kotiaeon, aproape de riul Tembris¹⁹; monumentul a fost ridicat de soldatul Aurelius Gaius,

¹¹ Idem, Balcania, 7, 1944, 2, p. 344–348; idem, NĒH, 1955, p. 164.

¹² În ediția din 1916 a Itinerariului lui Antoninus, 225, 2 : *Trosmis leg. I Iovia 18*, K. Miller trecea *Scythica* în paranteză, sub numele legiunii, lăsind pare-se să se înțeleagă că ar fi un cognomen al acesteia. În ediția din 1929, la note (sub 225,3), citim : „Scythia sc. provincia”.

¹³ M. Irimia, *Pontica*, 18, 1985, p. 142.

¹⁴ CH., III, 753 (= 7429 = ILS, 1465).

¹⁵ CH., VIII, 619 (= 11780 = ILS, 2747).

¹⁶ CH., III, 236.

¹⁷ *Notitia Dignitatum* (Or., XIII, 8) menționează un *comes commerciorum per Moesiam, Scythiam et Pontum*. După M. Zahariade, *op. cit.*, p. 171 : „Moesia în acest pasaj este evident Moesia Secunda, iar Pontus se referă la Pontus Polemoniacus, din estul Mării Negre” (vezi și p. 174–175). Este greu însă de conceput cum își va fi exercitat acel *comes* competența deoptrivă în cele două provincii de la Dunărea de Jos (Moesia Secunda și Scythia) și tocmai peste mare, în Asia Mică. În realitate, în acest pasaj trebuie să fie vorba de *Pontus Euxinus* : marea legată indisolubil de uscat în circulația mărfurilor. Atenția legiunii *XI Claudia* spre Pontul Stîng este lesne de înțeles și justifică încă o dată cognomenul *Pontica*.

¹⁸ Vezi R. Vulpe, *Pontica*, 5, 1972, p. 205–221 și harta publicată de M. Zahariade, *op. cit.*, p. 184.

¹⁹ Th. Drew-Bear, *Les voyages d'Aurelius Gaius, soldat de Diocletien*, în vol. *La géographie administrative et politique d'Alexandre à Mahomed. Actes du colloque de Strasbourg 14–16 juin 1979* (Travaux du Centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques, 6), Strasbourg, 1981, p. 93–141; AnnĒp, 1981, 777.

originar din Pessinunt (Galatia), soției sale Areskoussa și fiului lor ²⁰. Inscriptia redă astfel începutul carierei lui militare : Αὐρ(ήλιος) Γάιος β' ἰστρατ[εσάμε]νο(ς) ἰς λειγελῶναν/πρώτην (sic) Ἰταλ[ικὴν] Μυσιατικῶν, ἐκ/λεχ-θεῖς ἰς ὀρδ[ό]αν Αὐ]γούσταν Γερμ[ανικίαν], ἐν' ἐπ[αρχι]ᾷ Σκυθ(ία) κα(ι) Πανν(ονία)/ Ἰοβία Σκυθικᾷ. Se observă că legiunile poartă epitete derivate de la numele provinciilor în care au fost cantonate : I Italica *Moesica* ²¹ (sediul la Novae), VIII Augusta *Germanica* (sediul la Argentoratus-Strasbourg), I Iovia *Scythica* ; din inscripție mai aflăm că, în calitate de soldat al legiunii I Iovia Scythica, a făcut campanie în Pannonia ²², fapt nou cunoscut în istoria acestei legiuni. Urmează prezentarea diferitelor eşaloane ale carierei militare a acestui soldat, cu menționarea din nou a legiunii I Iovia Scythica, apoi sînt enumerate diocesele, provinciile și orașele pe care le-a vizitat în timpul serviciului său : Asia, Lydia, Lycaonia, Cilicia, Phoenicia-Syria, Arabia, Palestina, Egipt, Alexandria, India, Mesopotamia, Cappadocia, Galatia, Bithynia, Thracia, Moesia, Carpia, Sarmatia (în patru rinduri), Viminacium, Gothia (de două ori), Germania, Dardania, Dalmatia, Pannonia, Gallia, Spania, Mauretania ²³. „Les campagnes qu'a menées Aurelius Gaius contre les Sarmates quatre fois, contre les Goths deux fois, contre les Germains, en Mésopotamie et en Inde, en Egypte paraissent bien nous reporter au règne même de Dioclétien jusqu'après 299” ²⁴.

Așadar, legiunea I Iovia este menționată cu epitetul *Scythica* de trei ori : pe ștampile tegulare (Dinogetia, Noviodunum, Niculițel), în *Itinerarium Antonini* și în inscripția din Phrygia abia citată (aceasta confirmă, dealtfel, deplin lecturile anterioare). În schimb, ea apare fără acest epitet în *Notitia Dignitatum* și într-o inscripție de la Aegyssus ²⁵.

Legio II Herculia apare fără alt epitet : în *Itinerarium Antonini*, în *Notitia Dignitatum* și într-o inscripție de la Troesmis ²⁶. Să fie numai o întâmplare ? Este adevărat că nu se cunosc, pînă acum, ștampile ale acestei legiuni, iar pe de altă parte, în *Notitia Dignitatum* chiar și legio I Iovia apare fără epitetul *Scythica*. Dar în *Itinerarium Antonini*, legiunea I Iovia poartă acest epitet (cognomen) (vezi discuția mai sus), pe cînd legiunea II Herculia nu.

Cum remarca Gh. Ștefan, acest al doilea cognomen nu a fost utilizat decît în primii ani după crearea legiunii I Iovia (dovadă că el nu apare în *Notitia Dignitatum*) ; dar el derivă probabil nu de la numele

²⁰ Numele acestui soldat ne amintește de un omonim Aur (*elius*) Gai (*us*) de la Capidava (ISM, V, 43), a cărui inscripție s-a bucurat de o oarecare (dar nemeritată) celebritate în literatura epigrafică.

²¹ Cf. CIL, VI, 2759 (= ILS, 2045) : *legione M(o)esiaca* (tot de epocă tîrzie ; Th. Drew-Bear, *op. cit.*, p. 100). Vezi și CIL, XI, 6849 : *optio leg(ionis) II Pannonic(a)e* (este vorba, evident, de legiunea II Adiutrix).

²² Th. Drew-Bear, *loc. cit.*, p. 101.

²³ O enumerare a provinciilor imperiului vizitate de un alt personaj, tot în această epocă tîrzie, într-un epital de la Oenoanda (Lycia) : AnnÉp, 1975, 815.

²⁴ AnnÉp, 1981, 777, rezumînd studiul inscripției publicate de Th. Drew-Bear, *op. cit.*

²⁵ IGLR, 270.

²⁶ CIL, III, 6194 (= ILS, 2781 = IGLR, 236). Într-o inscripție de la Dunăreni, apare o *legio II* — care pare a fi *legio II Herculia* (IGLR, 189).

provinciei *Scythia* ²⁷, ci de la faptul că acestei legiuni i s-a încredințat spre apărare porțiunea de *limes* din fața Scitiei Mari, spre a stăvili invaziile neamurilor „scitice” ²⁸. Pe de altă parte, din motive asupra cărora am stăruit mai sus, legiunea XI Claudia s-a numit *Pontica* ²⁹. Cu alte cuvinte, cognomina *Scythica* și *Pontica* pot data dinainte de reorganizarea provincială efectuată de Diocletian ³⁰. Aceasta ar explica și faptul că legiunea II Herculia (care avea de apărut porțiunea de *limes* dinspre Bărăgan) apare fără cognomenul *Scythica*.

Înainte de a încheia, subliniem că inscripția lui Aurelius Gaius merită o atenție aparte și prin faptul că acest soldat era creștin, așa cum rezultă din demonstrația savantă a editorului ei ³¹. Este vorba, așadar, de prima atestare epigrafică sigură a noii credințe pe teritoriul Dobrogei, înainte de marea persecuție anticreștină din timpul lui Diocletian ³².

QUELQUES REMARQUES CONCERNANT LES LÉGIONS DES PROVINCES DE MOESIA SECUNDA ET SCYTHIA

RÉSUMÉ

Cette discussion comporte quelques précisions en marge d'un récent ouvrage dédié à l'organisation militaire du *limes* de la région du Bas-Danube à l'époque du Bas-Empire (M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, Bucarest, 1988, 200 p. ; résumé anglais). À ce sujet, quelques découvertes épigraphiques, ignorées par l'auteur cité, présentent quelques nouvelles données concernant aussi bien l'organisation politique et militaire de ces provinces, que l'histoire du territoire nord-danubien. Il faut spécialement mentionner la stèle funéraire érigée en Phrygie par Aurélius Gaius, soldat de Dioclétien, à sa femme (AnnÉp, 1981, 777). L'inscription mérite une attention à part surtout du fait que ce soldat était chrétien ; il s'agirait en effet de la première attestation épigraphique sûre de la nouvelle religion en Scythie Mineure, avant la grande persécution de Dioclétien.

²⁷ Cf. Gh. Ștefan, *loc. cit.* : „En tout cas, ce deuxième cognomen n'a sans doute été employé que durant les premières années qui ont suivi la création de la légion et en égard à la création encore récente de la province de Scythia, à laquelle la légion a emprunté ce deuxième cognomen”. Am văzut că în privința derivării supranumelui (cognomenului) legiunii I Iovia, opinia noastră este diferită.

²⁸ Denumirea de „scitii” este anticvarică și are sens geografic ; vezi R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 281. „Scitii” sînt astfel denumiți goții și aliații lor intrați pe Istru, pe timpul lui Gallienus (Hist. Aug., *Vita Gallieni*, 13, 6).

²⁹ Vezi mai sus textul la care trimite nota 18.

³⁰ Opiniile privitoare la data celor două legiuni (E. Ritterling : 285 ; W. Seston : 287), rezumate de Th. Drew-Bear, *op. cit.*, p. 101, nota 25.

³¹ Th. Drew-Bear, *op. cit.*, p. 138-141.

³² Deși fără legătură cu subiectul acestei note, ne mai reține atenția următorul pasaj din lucrarea citată a lui M. Zahariade : „Țesături se executau și în ateliere numite *baphia*, conduse de *procuratores*...”, iar mai departe : „... în *baphia* se executau țesături mai subțiri și mai fine, destinate ținuturilor calde sau cu o climă mai blîndă” (p. 169). În realitate, termenul, împrumutat din greacă (βαφειον), desemnează atelierele de boiangerie ; vezi chiar exemplul citat de autor la nota 61 (comentariul lui Servius la Vergilius, *Georg.* 4, 335 ; extras eventual dintr-o lucrare pe care omite s-o citeze, mai puțin probabil din sursă directă : vezi *Thesaurus Linguae Latinae*, II, 1900-1906, p. 1717, s.v. *baphium*), al cărui sens se vede însă că i-a scăpat.

Notre intérêt est attirée aussi par deux fragments d'estampilles téglulaires découvertes à Izvoarele (dép. de Constanța): [*Leg.*] *XI Pont(ica)* et [*Leg. XI*] *Pont(ica)* (M. Irimia, *Pontica*, 18, 1985, p. 142); il s'agit du surnom, jusqu'ici inconnu, de la légion *XIe Claudia*, explicable par analogie avec l'épithète de *Moesica*, portée par la légion *I Italica* (dans l'inscription mentionnée de Phrygie, ainsi bien que dans une inscription de Rome, CIL VI 2579 = ILS 2045), et *Scythica* de la légion *I Iovia* (dans *Itinerarium Antonini*, dans l'inscription de Phrygie et sur quelques estampilles téglulaires de la Scythie Mineure : Em. Popescu, IGLR, n°s 241, 266 et 268); voir aussi : *leg. II Pannonica* (la légion *I^e Adiutrix*, sans doute ; CIL XIII 6849) et *legio VIII Augusta Germanica* (l'inscription de Phrygie).